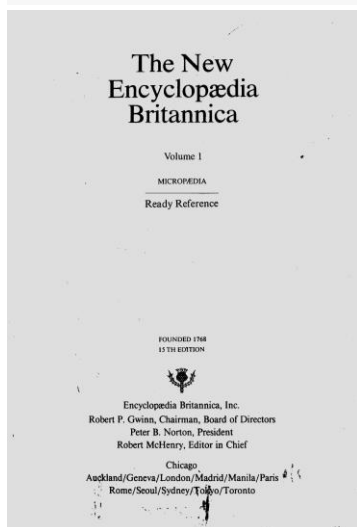

Корпорація "Енциклопедія Британіка" надзвичайно активно (можливо, навіть активніше від усіх інших відомих енциклопедичних осередків) освоює новітні сучасні технології, починаючи від "Британіки — DVD" (електронного варіанту довідника, що містить понад 100 тисяч статей) до "Британіки — CD" (крім повної версії матеріалів енциклопедії, тут вміщено ще "Словник Вебстера" у скороченому до 160 тисяч слів варіанті) і є визнаним лідером у цій галузі.

Видавнича марка енциклопедії "Британіка"

Ще в 1994 році осередок вперше розробив варіант "Британіки on-line" — оригінальну енциклопедію для Інтернету, завдяки якій увесь текст довідника став доступним для користувачів мережі з різних країн світу. Саме тоді на офіційному сайті корпорації було оприлюднено фактично три окремих енциклопедій: повну "Британіку" у 32 томах, "Енциклопедію Британіка для студентів" та коротку "Енциклопедію Британіка".

У тому ж році на ринок представлено версію довідника на CD-ROM, яка отримала широку популярність серед громадськості. Можливо, саме тому вже через три роки, а саме у 1997 році "Корпорація Британіка" ухвалила рішення про припинення випуску у світ енциклопедії у звичній "книжковій" версії та про подальше розповсюдження лише електронних аналогів. Однак практика засвідчила, що цей крок був помилковим та дещо пе-

редчасним, починаючи з 2002 року, видання знову випускалися в традиційному вигляді.

Нині користувачі мають змогу за власним вибором звертатися до будь-якого з 32 традиційних томів "Британіки" або ж до численних електронних версій довідника: це й "Енциклопедія Британіка on-line" (включає повний текст праці, "Британську енциклопедію студента", університетський "Словник Вебстера"), й енциклопедичне видання для школярів та студентів ("On-line енциклопедія Британіка. Шкільне видання") й "Коротка елементарна енциклопедія Британіка". Корпорація "Британіка" завжди пропонує відповідний довідковий ресурс з особливостями, що враховують інформаційні потреби та можливості того чи іншого читача. Загалом, поєднання двохсотлітніх традицій енциклопедії та новітніх електронних версій засвідчує не лише повагу видавців до історії цього унікального видання, а й прагнення зберегти та розвинути їх у сучасному інформатизованому світі.

Нині видавничий осередок "Енциклопедія Британіка" має найширшу та найрізноманітнішу лінію книжкових і електронних версій довідника за весь період її видання. Плани видавців на майбутнє базуються на багаторічних традиціях переваги "Британіки" над іншими фундаментальними універсальними енциклопедіями світу та чіткому розумінні того, що саме нині, у час високих технологій і фактично безмежних можливостей потрібно тим, хто прагне знань. Змінюється зміст статей довідника, однак незмінною залишається мета "Британіки": вона така ж, якою її визначили засновники у 1768 році — бути лідером у виданні довідкової літератури, еталоном модерної універсальної енциклопедії, авторитетним, незамінним джерелом науково бездоганної інформації.

Список використаної літератури

1. *Артемяева Т. В.* Науки о человеке в первых изданиях Британской энциклопедии / Т. В. Артемяева // Человек. — 2003. — № 6. — С. 70—85.
2. *Владимиров Ю.* Информационный свод истории человечества (История "Британники") / Ю. Владимиров // Мир библиографии. — 1998. — № 2. — С. 71—76.
3. *Грузинова Л. Б.* Иностранная библиография : учеб. пособие / Л. Б. Грузинова. — М. : Мир книги, 1997. — 164 с.
4. *Плахотнюк С. О.* Британская энциклопедия / С. О. Плахотнюк // Энциклопедія сучасної України / голов. ред.: Дзюба І. М. [та ін.] ; НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України. — К., 2004. — Т. 3. — С. 461—462.
5. *Якушева Г. В.* "Британская энциклопедия" / Г. В. Якушева // Книга : энциклопедия. — М. : Большая Рос. энцикл., 1999. — С. 114.

УДК 811.161.2-028.31(091)

Українські букварі XIX — початку XX століття у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського

Оксана Бондарчук,
науковий співробітник
ДНПБ України
імені В. О. Сухомлинського

У статті висвітлюється науково-дослідна робота ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, спрямована на збе-

реження, розкриття та популяризацію фондів бібліотеки. Зроблено аналіз деяких видань українських букварів XIX — початку XX століття.

Ключові слова: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, науково-дослідна робота, інформаційний ресурс, підручникотворення, буквар, повнотекстові копії, мікрофільмування.

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) — структурна складова АПН України, всеукраїнський науково-інформаційний центр з психолого-педагогічних питань, координаційний та науково-методичний центр мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України, науково-дослідна установа з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства.

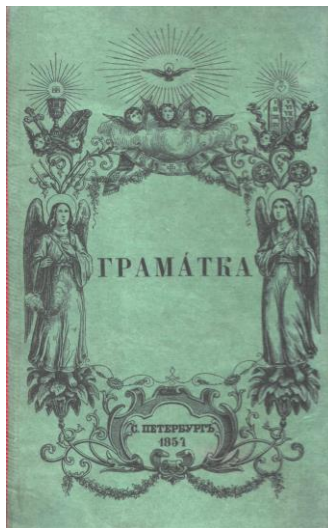
З 2007 року на базі інформаційного ресурсу бібліотеки наукові співробітники здійснюють науково-дослідну і науково-пошукову роботу в рамках науково-дослідної роботи (НДР): "Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського" (науковий керівник — кандидат історичних наук П. Рогова). Напрями дослідження: розроблення теоретичних, методичних та організаційних засад формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки та освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; вивчення інформаційних потреб суспільства у всеукраїнському галузевому ресурсі з психолого-педагогічних питань та освіти; визначення напрямів і методів його формування у традиційній та електронній формі, надання доступу до цього ресурсу освітянам та широкій громадськості.

Фахівці відділу наукової організації та зберігання фонду, здійснюючи широкий спектр робіт з інформаційним ресурсом нашої бібліотеки, вивчають колекцію навчальної літератури, аналізують і популяризують її. З метою забезпечення фахових потреб науковців і практиків освітянської галузі України у цій статті було зроблено порівняльний аналіз видань підручників, простежено, як змінювались зміст і основні характеристики української навчальної книги XIX — початку XX століття на прикладі букварів, що зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Документний фонд ДНПБ України становить 534 тисячі одиниць зберігання (50 % — видання психолого-педагогічної тематики), значна частина яких — раритетні видання XIX — початку XX століття. Вагомою складовою інформаційного ресурсу ДНПБ є колекція шкільних підручників, що налічує більше 30 тисяч примірників (1748—1917 рр. — 1173 пр., 1918—1945 рр. — 2223 пр., з 1946 р. — й донині — близько 33 тис. пр.).

Підручник — один з найдавніших книжкових жанрів. Процес створення перших українських підручників розпочався задовго до появи самої національної школи і став своєрідним підготовчим етапом та умовою її виникнення. Як відомо, до появи суто навчального посібника, першими підручниками для навчання грамоти були "Псалтир", "Октоїх" та "Євангеліє". Пізніше виникла потреба у складенні Букваря або Азбуки, що було зручнішим і зрозумілішим як для дітей, так і для дорослих.

Вивчаючи документний фонд шкільних підручників ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, ми маємо можливість відстежити і проаналізувати історичні, політичні та економічні тенденції, що впливали на становлення підручникотворення взагалі і букварів зокрема. Аналіз наукової літератури з історії освіти, педагогічної думки та бібліотекознавства дає підстави зазначити, що тема вітчизняного підручникотворення була і є досить актуальною. Історією слов'янської букваристики займалися науковці М. Тихомиров [18], Г. Карпюк [8], Я. Дашкевич [6], М. Ярмаченко [12], М. Вашуленко [1], О. Клименко [10] та інші. Як зазначає М. Ярмаченко — спочатку оволодівали грамотою у такі етапи: заучування букв, складів, читання слів, висловлювань і статей [13, с. 69]. Перші друковані слов'яно-російські букварі з'явилися у XVI—XVIII столітті і були складені за буквоскладальним методом. Відомий підручник І. Федорова (1574), надрукований у Львові, налічував вісім сторінок азбуки, скороченої граматики і молитви. Був також у ньому і матеріал для лічби. У XVII столітті букварі поступово перетворювались у своєрідну енциклопедію, в них подавалися відомості з граматики, математики, історії та географії [13, с. 70]. У XIX столітті з'явилися букварі, створені за складовим принципом.

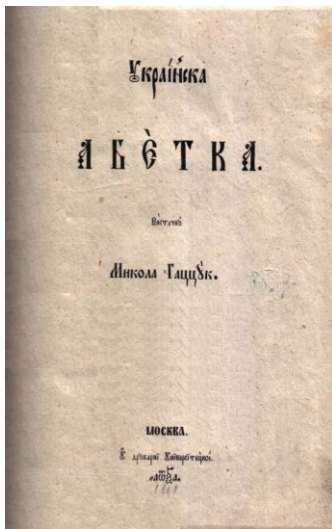

Дослідження фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського показало, що у ньому більше 50 букварів російською та українською мовами дореволюційного періоду (1857—1917), які є джерелом відомостей про слов'янську букваристику, про життя країни, народ і його культуру. Аналізу букварів, що укладені українською мовою, присвячена ця стаття.

Гордість ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського — перше видання "Граматки" П. Куліша, яка вийшла 1857 року в Санкт-Петербурзі [5]. Це універсальний підручник для початкового навчання, що містив основи знань з письма, читання та арифметики. У передмові зазначено: "Скільки ні єсть у нас на Україні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатани не нашою мовою ..." і далі: "... треба учить дітей письменства так, щоб, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сего найперша поміч — щоб граматика зложена була рідною українською мовою" [5, с. 1—2].

Зміст першого видання складався переважно з церковних творів "... наставительні піснеспівія про наших предків і Божественні псалми." [5, с. 2]. Він був написаний фонетичним правописом, що пізніше отримав назву "кулішівка" і став основою сучасного українського правопису.

Умовно буквар можна розділити на три частини: власне буквар, читанка та арифметика. Цікавими, на наш погляд, для сучасників є вміщені у першій частині аналізованого видання (букварів) правила для учителя, в яких роз'яснюється доцільність і правильність вживання в українській мові деяких літер (Г, Ы, Е, Ъ), які використовувались тоді лише в церковній або російській (московській) мовах. Свою "Граматку" П. Куліш склав ближче до так званого "американського методу цілих слів", відійшовши від буквоскладального, яким тоді користувалися. У другій частині (читанці) Пантелеймон Олександрович використав уривки з народних дум та переказів, що підкріплені коротким викладом історичних подій, описаних у них. Для підтримання "Божої віри" у "Граматці" вміщено оповідання з Біблії: "... туть коротко все те оповідано, що намь передали Пророки и Апостоли про Божий мирь, почавши одь первого чоловіка Адама" [5, с. 63]. У третьому розділі "Граматки" (арифметиці) наведено багато прикладів і задач, які знайомлять учнів з азами лічби. "Наука арифметика навчає нас, як вести щось або лічбу всякої вещи и всякого діла" [5, с. 97]. Завершує автор свій підручник "Словом до письменних": "Шануй же всякь свое рідне слово, котре не одь кого іншого, як одь самого Бога нам надане, и не для того надане, щобь ми дарь Божий зневажили й забули. Кто его зневажає й забуває, той самохить виганяє себе зь рідної семьї Українскої, и до такого не обернетця серце, якь до родича, на чужині, такого не привітне наше плем'я по-братерські підь Карпатами, чужа тому наша пісня, котрій немає рівні по всему світу. Німа для того буде щира душа наша, и нема ему частини вь тій славі котрої добули собі наші предки полемь и моремь у всего світу. Воюючи за віру Християнську и волю людськую" [5, с. 148].

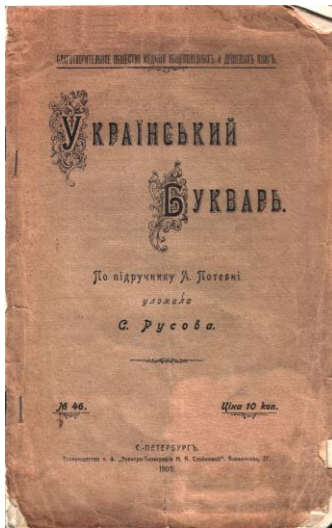

За першою спробою П. Куліша видати підручник рідною мовою з'явилась "Українська абетка" Миколи Гатцюка [3]. Структура букваря є такою самою, як і в П. Куліша (письмо, читанка і арифметика), але на відміну від "Граматки" П. Куліша, Микола Гатцюк в своїй "Абетці" використовував старописну орфографію написання букв. У своєму вступному слові "Присвітці", автор роз'яснює доцільність використання саме цієї орфографії для навчання грамоті: "... пильнуючи, щоб вона, як перший

вчинок, була найліпша люду малому — ласила б його рідним та звичним йому словом і не трчала б його від себе важким примушене-наданим йому писанням" [3, с. 4]. Кожна буква в абетці підкріплена відповідним малюнком. В якості вправ для читання використані народні дитячі віршики, колядки, примовки та прислів'я, народні думи. У підручнику вміщено також розділ арифметики та календар з найважливішими святами. Цікавим є опис грошей, які використовувались у той час. Тут досить докладно викладено співвідношення "нових" та "старих" грошей.

Аналізуючи українські букварі XIX століття, не можна не згадати "Букварь Южнорусский" Т. Г. Шевченка 1861 року видання. У фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є лише репринтне, фототипічне видання підручника [22].

На відміну від Кулішевої "Граматки" та "Української абетки" Миколи Гатцюка, Т. Г. Шевченко зберіг усі букви російського алфавіту. Він не хотів ускладнювати навчання грамоті, щоб, оволодівши нею, колишні неписьменні могли успішно читати як українську, так і російську книжку. Загальна структура букваря подібна до попередніх. У букварному матеріалі вміщено алфавіт "Велька азбука", "Мала азбука". Далі — алфавіт у довільному порядку, напевне для тренування учнів у розпізнаванні букв після заучування їх в алфавітному порядку. Для навчання читанню у букварі подані тексти з Шевченкових перекладів псалмів, які поділені на склади і в словах позначені наголоси. Як і в "Граматці" П. Куліша, кілька сторінок відведено для молитов, без яких азбука не пройшла б жорстку цензуру. Завершується букварна частина рукописним алфавітом у великій і малій графіці. На 13 сторінці

розміщено матеріал для лічби (арифметика). Треба зазначити, що для читанкової частини Т. Г. Шевченко обрав народні думи "Про Пирятинського поповича Олексія" та "Думу про Марусю попівну Богуславку", а також народні прислів'я — тексти, близькі українцям за змістом. Тарас Григорович розглядав свій буквар як малий внесок у велику справу народної освіти українського народу та початок реалізації його широких задумів у справі піднесення культур-

ного рівня земляків, їхньої освіченості. Надалі він збирався готувати і випускати інші підручники.

На початку XX ст. починається поступове відродження української національної педагогічної думки та новий етап у розвитку книгодрукування. Прогресивна українська інтелігенція рішуче не сприймала підручників для початкової школи, які були укладені російською мовою, пронизані російським духом. За існуючими підручниками було дуже важко вчитись, а інколи й неможливо. Упродовж 1905—1917 років прогресивними українськими діячами створюються та видаються підручники, навчальні посібники для народної школи на національній основі рідною мовою. У процесі підготовки навчальних книг автори намагалися врахувати найновіші досягнення педагогічної науки і практики, використовували власний досвід, виявляючи глибоку любов до справи просвітництва рідного народу, сприяючи введенню в школах навчання рідною мовою. Зокрема, видатний український педагог, бібліотекознавець Софія Русова, відома організаторка початкової освіти, в 1906 році уклала "Український буквар" [17]. У передмові зазначено, що в основу підручника покладено давній буквар професора Олександра Потебні, який він уклав ще в 60-ті роки XIX ст. для недільних шкіл, що з'явилися тоді в Києві та Харкові і надавали учням освіту українською мовою. На жаль, Олександр Опанасовичу надрукувати буквар не вдалося. Лише в серпні 1899 року часопис "Кіевская старина" зміг подати його окремим додатком до журналу, але без права розповсюджувати окремими відбитками.

Перше видання "Українського букваря" С. Русової було надруковано в Санкт-Петербурзі 1906 року, друге — вже у Полтаві 1917 року. Структура підручника відрізняється від попередніх: у ньому викладено тільки матеріал для навчання письма і читання. З букваря О. Потебні укладачка взяла весь порядок звуків, але збільшила матеріал для читання і вимову кожного звука пояснила відповідним малюнком. У другому виданні вивчення букв розбито на уроки для полегшення навчання. Для читанки авторка обрала вірші Т. Г. Шевченка "Ранок", "Вечір", "Рідна мова". У букварі можна працювати над назвами днів тижня, місяців, пір року. Також вміщено зразки каліграфічного написання букв. З методичної точки зору "Український буквар" Софії Русової був простий і доступний для навчання дітей.

До когорти авторів українських букварів відноситься відомий педагог і освітній діяч Тимофій Лубенець, який належав до плеяди вітчизняних педагогів кінця XIX — початку XX століття і став одним із фундаторів народної школи в Україні. Ім'я і творча спадщина цього поборника освіти і культури в Радянській Україні замовчувалося. Але в роки незалежності України було відновлено історичну правду і ліквідовано "білі плями", пов'язані з працею Т. Лубенця.

Все своє життя Тимофій Григорович присвятив розробленню проблем теорії та методики початкового навчання, питанням освіти дорослих, дошкільному вихованню. Педагог вважав за необхідне навчати дітей у початковій школі рідною українською мовою.

У 1883 році під псевдонімом Норець він видав український буквар — "Граматка", який витримав вісім видань. Перше — у 1883 році, друге — 1906 під назвою "Граматка (український буквар) з малюнками", чет-

* Є й інші написання прізвища — Гащук, Гатцюк.

верте — у 1917 році [12], восьме — у 1922. У фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігається 4-те поправлене видання "Граматки", видрукуване в Києві 1917 року. "Граматка" має таку структуру: добукарна частина розрахована на два—три уроки, букварна — на 22 уроки, післябукварна — на 13 і розділ письма — 10 уроків. При складанні підручника автор узяв за основу звуковий аналітико-синтетичний метод, який уже був на озброєнні тогочасних передових педагогів як у Західній Європі, так і в Росії. За цим методом максимум уваги приділялось звуковому значенню букви. Аналіз букваря свідчить, що укладач використав не тільки усе цінне з тогочасних підручників для навчання грамоти, а й уважно вивчив і врахував у своїй праці все нове, що було тоді в арсеналі науки. У післябукварній частині вміщені короткі відомості з граматики. Далі йдуть розділи з дитячими піснями, казками, віршами, прислів'ями. Завершується підручник розділом "Наука", що розповідає про шкільне життя, користь освіти. Ця частина букваря написана яскравою літературною мовою. Підібрані тексти відповідають віковим особливостям дітей і сприяють розвитку мови, збагачують їхню лексику і мають неабияке виховне значення. Наприкінці "Граматки" вміщено розділ "Письмо", де подаються елементи великих і малих букв та окремі слова і загальний алфавіт (малі та великі букви). Розділ завершується арифметикою та письмом цифр.

Поряд з українськими букварями XIX — початку XX ст. у фонді ДНПБ України зберігається ряд не менш цікавих і цінних букварів, написаних російською мовою. Це і "Русско-славянський букварь" Т. Лубенця (К., 1907), "Азбука" (СПб., 1872) та "Новая азбука" (М., 1916) Л. Толстого, "Азбука. Первые уроки" М. Тимофеева (Одеса, 1908), "Азбука. Для первоначального обучения грамоте" А. Водолазького (Х., 1907), "Буквар по новой орфографии" (Одеса, 1917) та інші, аналіз яких буде здійснено у наступних статтях.

Фонд підручників ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського і, зокрема, букварів XIX — поч. XX ст. відноситься до документів психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку XIX — поч. XX ст. (1850—1917), що становить національне надбання України. На виконання вимог Закону України "Про Національну програму інформатизації", Постанови Кабінету Міністрів України "Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання" та інших державних документів, а також згідно завдань науково-дослідних робіт у ДНПБ України розроблений план оцифрування та мікрофільмування рідкісних і цінних видань, що дасть змогу тривало, надійно та компактно зберігати великі масиви документів. Букварі, наявні у фондах ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, були оцінені незалежним буквіністом та оцифровані. Доступ до повнотекстових електронних копій підручників (112 700 сторінок) тимчасово надається у локальній мережі бібліотеки та у Ресурсному освітньо-інформаційному центрі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. З метою розкриття фонду та інформаційного забезпечення науковців, освітян і бібліотекарів у їхніх дослідженнях з питань історії розвитку освіти, вітчизняного підручникотворення, бібліотечної справи фахівцями бібліотеки у 2005 році був підготовлений і виданий бібліографічний посібник "Підручники і навчальні посібники (1748—1917) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів" [14], до якого ввійшли і проаналізовані букварі. Цей каталог надійшов до фондів бібліотек вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, інститутів післядипломної педагогічної освіти, педагогічних бібліотек України. В електронному вигляді ознайомитись з ним можна на веб-порталі ДНПБ України (www.library.edu-ua.net).

Усі ці заходи спрямовані на виконання основних завдань ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського: формування

повноцінного інформаційного ресурсу з психолого-педагогічних питань, збереження його, популяризація та надання вільного доступу як в традиційній формі, так і через Інтернет, на електронних носіях; створення вторинної інформації (бібліографічної, реферативної, аналітичної).

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що дослідження українських букварів XIX — поч. XX століття є надзвичайно важливим і корисним не тільки з точки зору вивчення історії педагогічної науки, підручникотворення, а й з погляду сучасного вітчизняного книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства.

Список використаної літератури

1. *Вашуленко М. С.* Дидактичні можливості букваря у збагаченні словникового запасу першокласників / М. С. Вашуленко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2007. — Вип. 7. — С. 57—67.
2. *Волошина В. Я.* Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. — К. : Академія, 1999. — 128 с.
3. *Гатчук М.* Українська абетка / М. Гатчук. — М. : [б. в.], 1861. — 117 с.
4. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 373 с.
5. *Куліш П.* Граматка / П. Куліш. — СПб. : [б. в.], 1857. — 149 с.
6. *Дашкевич Я. Р.* Перший друкований буквар на Україні / Я. Р. Дашкевич // Українська мова в школі. — 1959. — № 1. — С. 53—56.
7. *Про Національну програму інформатизації : Закон України від 4 лют. 1998 р. № 74/98 — ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 27/28. — Ст. 181.*
8. *Збірник праць двадцять сьомої наукової шевченківської конференції, Сімферополь, 12—14 берез. 1986 р. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 1989. — 276 с.*
9. *Карпюк Г. В.* Букварь — источник сведений о жизни страны, народа и его культуре / Г. В. Карпюк // Проблемы школьного учебника / сост. Г. Н. Владимирская. — М., 1984. — Вып. 14. — С. 194—240.
10. *Кирпач А.* "Граматка" П. Куліша — один із перших українськомовних підручників XIX ст. / А. Кирпач // Початк. шк. — 1999. — № 4. — С. 58.
11. *Клименко О.* Перші друковані букварі / О. Клименко // Бібл. вісн. — 2000. — № 4. — С. 30.
12. *Лубенець Т.* Граматка (Український буквар) / Т. Лубенець. — К. : Вид-во книгарні Е. Череповського, 1917. — 48 с.
13. *Педагогічний словник / за ред. Ярмаченка М. Д. — К. : Пед. думка, 2001. — С. 69.*
14. *Підручники і навчальні посібники (1748—1917) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів : каталог / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. — К. : Атіка. — 2005. — 384 с.*
15. *Рогова П. І.* Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX — 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук / Рогова Павла Іванівна. — К., 2004. — 206 с.
16. *Русова С.* Український буквар / С. Русова. — СПб. : Товариство п. ф. "Електро-Типографія Н. Я. Стойковой", 1905. — 36 с.
17. *Русова С.* Український буквар / С. Русова. — Полтава : Електр. Тип. М. Г. Амчиславського, 1917. — 32 с.
18. *Синькоп Л.* "Український буквар" Софії Русової / Л. Синькоп // Дитячий садок. — 2006. — Січ. — С. 6.
19. *Тихомиров М. Н.* Первый русский букварь / М. Н. Тихомиров // Новый мир. — 1956. — № 5. — С. 270—271.
20. *Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання : Постанова Кабінету Міністрів від 19 груд. 2001 р. № 1709 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 51. — Ст. 2305.*
21. *Чавдаров С. Х.* Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / С. Х. Чавдаров. — К. : Рад. шк., 1953. — 207 с.
22. *Шевченко Т. Г.* Зібрання творів : у 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 2001 — Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записки народної творчості. — 496 с.
23. *Яворська С.* Педагогічні ідеї Т. Г. Лубенця в контексті розвитку методики навчання мови / С. Яворська // Наука і освіта. — 2004. — № 4/5. — С. 214—219.